

Опубліковано: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/209-andrii-portnov-lenin-i-bilshovizm-v-ukrainskii-sotsialistychnii-dumtsi-pershoi-tretyny-khkh-stolittia>

Андрій Портнов

Ленін і більшовизм в українській соціалістичній думці першої третини ХХ століття

Пам'яті Анатолія Івановича Голуба

Феномен більшовизму є одним з підставових для розуміння модерної історії і для розуміння України. Саме за радянських часів Україна набрала сучасного адміністративного вигляду, саме тоді сформувалися її соціально-економічна структура, політичні традиції. Хибно твердити, що все це є витвором більшовизму, адже життя кожної, навіть найтоталітарнішої, системи визначає не сама лише влада, а її *взаємодія* із суспільством, приниженим, знекровленим, але живим, яке не лише пристосовується до влади, а й змушує її змінюватися, пристосовуватися до нього. Тож зведення проблеми «Україна і більшовизм» до тези про «зовнішнє загарбання» видається з аналітичного боку не вельми плідним.

На хвилі пострадянської трансформації початку 1990-х, зі зрозумілих політичних і морально-психологічних міркувань більшовизм піддали жорсткому засудженню – як засвідчили подальші події, часто-густо нещирому та поверховому. Замовчування і спрощення проблеми, догматизм і самозасліпленість багатьох виступів дозволяють твердити, що до оцінки більшовизму загалом підійшли *по-більшовицькому* – як не зігнорували, то апіорно затаврували, без глибинного усвідомлення істоти і глибини тоталітарного досвіду.

Українська традиція осмислення феномену більшовизму давня, багатогранна і майже незнана. У даному тексті ми намагатимемося намалювати загальний образ її соціалістичного складника у першій третині ХХ століття.

Український марксизм, соціал-демократія і Ленін

В останній чверті XIX ст. східна і західна Україна, розділені політичними кордонами, як і решта європейських країн, зазнали впливу марксистської ідеології. Богдан Кравченко звернув увагу на своєрідну першість України в російському соціалістичному русі: саме в Україні відбувся перший політичний страйк (1872), виникла перша в Росії робітнича організація (1875), відбулася перша революційна демонстрація (1901), перший загальний страйк (1903) і навіть перший з'їзд РСДРП був скликаний у 1898 р. на вимогу київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»¹. Звісно, український характер більшості із цих подій обмежувався географією, хоча згодом українська соціал-демократія підросійської України виступила противником ідей «безнаціонального» загальноросійського робітничого руху.

Із 1870-х рр. марксизм опановує західноукраїнську політичну думку. Тамтешні «молоді» радикали ставали марксистами під час навчання у Віденському, Ягеллонському чи Львівському університетах і прагнули узгодити марксистські теорії із реаліями Східної Галичини, 95 % українців якої були селянами². Передусім, вони вірили, що за такого соціального розкладу провідну роль у соціалістичній революції відіграватиме не фабричний, а сільській пролетаріат³.

Саме молоді марксистки вперше обґрунтували тезу про політичну незалежність України. У 1895 р. після чималих перепон і осуду таки побачила світло денне праця Юліана Бачинського «Україна irredenta». Поштовхом до розмірковувань її автора – сина греко-католицького єпископа, «молодого» радикала – стала теза, що зарадити масовій еміграції українців з Галичини здатна лише велика промисловість. А її розвиток можливий лише у незалежній Україні. Остання, своєю чергою, спричинила б формування української буржуазії і українського пролетаріату, а коли перша неминуче «спідлиться», справа стане за соціал-демократією. Отже, логікою викладу Бачинського керував економічний детермінізм. Але для подальшої української історії значно більше важило саме гасло незалежності, а не спосіб його доведення Бачинським, тим більше, що цей спосіб легко було розкритикувати на засадах тої таки марксистської теорії, що й зробив О. Полінковський у виданій 1891 року в Женеві праці «О бесполезности украинского социализма»⁴.

Наприкінці XIX – на початку XX століття відбулося безпосереднє знайомство українських соціал-демократів з працями В. Леніна, після чого його постать посідає чільне місце в їхніх суперечках. Ще в квітні 1903 р. Богдан Кістяківський зазначив, що в організації політичного процесу слід уникати авторитарних заходів, адже він не хотів би «сприяти заміні абсолютизму Романових абсолютизмом Леніна»⁵. Одному з перших

російських неокантіанців, згодом – членові Української Академії Наук, судилося дожити до втілення в життя тези, вжитої ним у якості риторичного звороту.

Не всі були налаштовані так категорично. Український марксист Лев Юркевич звернувся до В. Леніна і Г. Зинов'єва з пропозицією виступити на шпальтах часопису «Дзвін», із яким вже співпрацювали А. Луначарський, П. Аксельрод та інші російські соціал-демократи. До розлогої дипломатичної відповіді Г. Зинов'єва Ленін зробив коротеньку приписку: «Я не розмовляв з Юркевичем, але повинен сказати, що проповіддю відокремлення українських робітників в окрему с[оціал] д[емократичну] організацію глибоко обурений. З с. д. привітом В. Ленін»⁶.

У 1913 р. на II всеукраїнському з'їзді студентів у Львові із палкою промовою виступив Дмитро Донцов, вихідець з Наддніпрянщини, український соціал-демократ, який із 1908 р. мешкав у Галичині. Донцов закликав українських політиків позбутися віри в російський визвольний рух й висунув гасло «відокремлення (України) від Росії». Він закликав українців до чинної участі в австро-російському конфлікті на боці Австрії «в цілях реалізації програми сепаратизму»⁷. Виступ Донцова спричинив чималий розголос у підросійській Україні, зокрема гостро негативні відгуки кадетської преси. Іншу позицію відстоював В. Ленін, який визнав право націй на самовизначення, але підпорядкував його політичній доцільності з погляду «інтересів пролетаріату». Фактично лідер більшовиків виявився чи не єдиною помітною постаттю російського політичного життя, хто рішуче стверджував окремішність українців як національної спільноти. У цьому він випередив навіть українських соціал-демократів, які розкритикували Леніна за «підбурювання сепаратизму»⁸ і виключили зі своїх лав Донцова.

1914 року почалася Перша світова війна, яка стала випробуванням на міцність для європейської соціал-демократії. Лише більшовики виступили за поразку «своєї» країни – Росії, обґрунтовуючи це інтересами пролетарської революції. Більше того, у Цюриху В. Ленін виголосив доповідь «Війна і соціал-демократія», в якій, твердив, що умови культурного розвитку слов'янських народів і, зокрема, українців в Австро-Угорщині є значно ліпші, ніж у Росії⁹. Ця теза, що її Ленін полемічно навів на підтвердження облудності заяв про захист «російської батьківщини» і виправдання більшовицької політики була з радістю сприйнята багатьма українськими соціал-демократами Галичини, наприклад, Миколою Ганкевичем, який 1915 р. видав у Відні книжку «Соціалізм, Інтернаціонал і Війна». У ній він твердив, що позиція демократів в Росії не може бути такою, як в інших європейських державах через докорінну відмінність Росії. Ганкевич дивувався, що знайшлися соціалісти (серед яких було і чимало українців, з С. Петлюрою включно), що «бажають побіди ордам того царя» й вітав позицію Леніна, який бажав,

«щоб Україна мала свою державну самостійність»¹⁰. Висновок про погляди Леніна на підставі одного з його публічних висловів не вперше і не востаннє виявився дещо передчасним. Зокрема, в листі до М. Горького 1913 року Ленін трохи писав інакше про можливості культурного розвитку слов'ян в Австрії: «Ні, тієї гидоти, що в Австрії у нас не буде. Не пустимо! Та й нашого брата, великоросів, тут більше. З робітниками не пустимо “австрійського духу»¹¹.

У 1914 р. на теренах Австро-Угорщини виник «Союз визволення України» (СВУ), провідну роль в якому відігравали соціал-демократи – емігранти з Наддніпрянщини – Д. Донцов, М. Меленевський, Й. Скоропис-Йолтуховський та інші. Союз утворився як «безпартійна політична репрезентація національно-політичних та економічних інтересів українського народу в Росії» й існував на урядові австрійські кошти. Вже згадану вище щорічну промову Леніна «Вісник» СВУ оцінив як «одинокий голос з російського соціалістичного табору в обороні українства проти Москви». На ґрунті позірно спільного виступу за поразку Росії у війні, СВУ намагався встановити контакт з більшовиками, хоча ці спроби і мали демагогічний відтінок й були спрямовані на отримання урядових коштів. 28 грудня 1914 р. листа Ленінові написав Мар'ян Меленевський. Звертаючися до лідера більшовиків: «Дорогий Володимир Ілліч!», Меленевський зауважив: «Ваше вірне розуміння подій, що відбуваються, змусило і мене, і моїх товаришів повірити, що не все спідлилось в Росії», закликав «разом разом продовжувати стару нашу велику революційну справу» й висловлював упевненість, що «наші намагання зустрінуть із Вашого боку повне співчуття»¹². Меленевський писав, що метою СВУ є захоплення влади в Україні, проведення реформ та боротьба «з власною українською реакцією», обіцяв у випадку згоди Леніна на співпрацю грошову допомогу й завершив листа привітом Надії Костянтинівні та міцним рукостисканням. Відповідь В. Леніна є справжнім шедевром революційного епістолярного жанру: «Люб'язний громадяніне!... Ви явно помиляєтесь: ми стоїмо на точці зору інтернаціональної революційної соціал-демократії, а Ви – на точці зору національно-буржуазної. Ми працюємо на зближення робітників ...різних країн, а Ви, як видно, зближуєтесь із буржуазією та урядом «своєї» нації. Нам не по дорозі. В. Ленін»¹³.

Незважаючи на це, у звіті СВУ за вересень-грудень 1914 р. стверджується, що «Союз підтримував більшевицьку фракцію... грішми...Провідник цієї фракції Ленін не є ворожий до українських вимог»¹⁴. Метою цієї дезінформації було отримання дальшого фінансування від уряду Австро-Угорщини на діяльність Союзу.

Гостро критикуючи СВУ, лідер більшовиків так само негативно ставився до нових пропозицій про співпрацю від Л. Юркевича, який у 1915 р. почав видавати часопис

«Боротьба». Головною ідеєю цього видання була нищівна критика СВУ. Водночас «Боротьба» солідаризувалася з позицією більшовиків щодо війни: «Ми є згодні з більшовиками, що поразка царизму в цій війні... полегшить завдання російської революції. Далі нас лучить з більшовиками їхня рішуча боротьба проти соціал-патріотизму»¹⁵. Зі свого боку Ленін зарахував Юркевича до «доволі відвертих слуг буржуазії, які захищають анексії в ім'я того, що імперіалізм і політична конкуренція є прогресивними, і відкидають нібито утопічне... право на самовизначення»¹⁶.

На ґрунті ворожого ставлення до СВУ зав'язалося листування Юркевича з Л. Троцьким. В одному з листів Троцький зазначає: «Ви пишете, що Ленін ставиться до «Боротьби» неприхильно... це неприхильне... ставлення видається мені цілковитою загадкою, до того ж тривожною»¹⁷. Зауважуючи, що позиція на поразку Росії зближує Леніна з Юркевичем, Троцький робить блискучий висновок: оскільки лідер більшовиків є людиною, «здатною йти до кінця у своїх політичних побудовах», він може підтримувати будь-яку роботу, що сприяє поразці Росії – у тому числі й СВУ. Троцький припускає зв'язок Леніна з «українськими авантюристами» й ще раз підкреслює, що повідомлення Юркевича видалось йому дуже тривожним¹⁸.

Безпосередні контакти Леніна з українськими соціал-демократами фактично обмежуються наведеними прикладами. Але вони є лише прелюдією до творення образу більшовицького лідера в українській соціалістичній думці.

Полеміка з Леніним Лева Юркевича (Рибалки)

Майбутній український марксист Л. Юркевич народився в заможній сім'ї (батько – лікар за фахом, римо-католик – за віровизнанням), навчався у Першій Київській гімназії, де товаришував із В. Липинським. У 1905 р. був заарештований. Під час арешту при ньому знайшли два червоних прапори з українськими написами. Аби уникнути переслідувань з боку поліції, батько відправив Лева за кордон. Батьківські гроші Юркевич витрачав на підтримку соціал-демократичних видань, сам заснував низку часописів. Жорстка критика СВУ в «Боротьбі» призвела до його розриву з багатьма друзями, які вважали, що своєю політикою Юркевич тільки сприяє ширенню антиукраїнських упереджень у Росії.

У 1914 р. Лев Юркевич надрукував статтю «Єзуїтська політика», присвячену критиці публікацій В. Ільїна (псевдонім Леніна) з національного питання. Юркевич розрізняє позицію меншовицької фракції, яка «старається зрозуміти природу національних робітничих рухів у поневолених націй», та фракції більшовиків, яка «з незвичайним фанатизмом і сектантською упертістю пропагує ідеї старого централізму та

повної нетерпимості до самоорганізації робітництва по націях»¹⁹. На думку Юркевича, Ленін знаходить у своїй ідеології «єзуїтський вихід», коли декларує право України на повну самостійність, але водночас не визнає існування окремої від російської української марксистської партії. Розглядаючи позицію Леніна як альтернативу: або незалежна Україна, або об'єднання усіх марксистів у одну загальноросійську організацію, Юркевич запитує: «Чи хоч одна з поневолених націй... серйозно ставить в наші часи питання про її державну сепарацію?» – й одразу дає відповідь: «Ні і ні!». Таким чином, звинувативши Леніна в тому, що більшовики «показують нагая автономістичним робітничим рухам поневолених націй», Юркевич зазначає, що декларативним визнанням права України на самостійне державне існування, яке в Україні, на його думку, підтримують лише «націоналістичні демагоги і непевні спекулянти», російські марксистичні «на їх млин і ллють воду»²⁰.

На ставленні Юркевича до проблеми політичної незалежності варто зупинитися детальніше. У виступі «Україна і війна» Юркевич писав, що українські соціал-демократи всі згодні з тим, що «державна незалежність дає нації найвільніші умови для її розвитку», але наголосив, що наразі вони не мають сил самотужки створити незалежну Україну в протистоянні і з Росією, і з Австро-Угорщиною, тому мусять «вибирати не дорогу безнадійних виступів проти великих держав, а дорогу боротьби за їх політичну демократизацію та їх національну децентралізацію»²¹. Більшовицькі гасла національного самовизначення редагована Юркевичем газета «Боротьба» назвала «обманними і почесними обіцянками», розрахованими на те, щоб українські соціал-демократи «відмовилися навіть від права на свою соціалістичну організацію»²². Тобто, позиція Юркевича докорінно відрізняється від поглядів тої таки Розі Люксембург, яка жорстко критикувала Ленінове гасло національного самовизначення, називаючи український національний рух у Росії «дурницею кількох сотен буржуазних інтелігентів», що не мав «жодної історичної традиції» й наголошуючи, що ленінська «доктринерська агітація» перетворила це «жалюгідне позування кількох університетських професорів і студентів» на політичну силу²³.

У своїй відповіді на звинувачення Юркевича Ленін «не залишився в боргу» та охарактеризував Юркевича як «українського опортуніста», «націоналістичного міщанина», який, «істерично волаючи», у своєму «багатому націоналістичними перлами» виступі висловився за послаблення «зв'язку і союзу українського та великоруського пролетаріату». Лідер більшовиків висунув афористичне, але від цього не менш сумнівне, твердження: «За умов єдиних дій пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови»²⁴. На думку Леніна, Юркевич

«вчиняє, як справжній буржуа..., коли він інтереси спілкування, злиття, асиміляції пролетаріату двох націй відкидає заради миттєвого успіху української національної справи», адже «усяка проповідь відокремлення робітників однієї нації від другої ... є буржуазним націоналізмом, з яким обов'язковою є непримиренна боротьба»²⁵.

У книзі «Російські соціал-демократи і національне питання» (Женева, 1917) Юркевич під впливом наведених образливих висловлювань лідера більшовиків зазначив: «Ленін дуже любить, ніби на доказ його «революційної» одчайдушності, виляяти кріпким словом свого противника. Від цієї його манери канудить і доводиться часто вдаватися до певного зусилля, щоб змусити себе продовжувати з ним розмову»²⁶. У цій праці Юркевич приходить до висновку, що національна програма більшовиків «дорівнює нулеві», бо одночасно визнає і право на самовизначення націй, і переваги великих держав із погляду економіки та інтересів маси. Виявивши протиріччя і неузгодження виступів Леніна з національного питання, Юркевич надалі критикує його як теоретика, не добачаючи інтересів саме практичної політики *моменту* в його писаннях, чуття потреби сказати саме те в певній політичній ситуації. Так само Юркевич не зауважив і того, що лідер більшовиків майже дослівно повторив думку, що її Юркевич висловив ще 1910 року, про потребу розрізняти здебільшого реакційний патріотизм державних народів і прогресивний патріотизм «неісторичних націй»²⁷.

На психіці Юркевича наприкінці життя відбився прогресивний параліч. Довідавшись про більшовицьку революцію, Юркевич вирішує їхати до Петрограда. На російсько-фінському кордоні він збожеволів і в такому стані був привезений до російської столиці. Там його розшукала мати й перевезла у психіатричну лікарню в Москві, де Юркевич незабаром помер.

Критика ленінської національної програми Володимиром Левинським

Володимир Левинський народився у 1880 році у Дрогобичі, вчився у Львівському університеті, був редактором багатьох соціал-демократичних видань. Від 1914 р. Левинський жив у Швейцарії, де був у близьких стосунках із групою Леніна, листувався з Зінов'євим, друкувався в органі ленінців «Соціал-демократ». В одному з листів до Юркевича Левинський писав: «прийшов я до переконання, що меншовики нам – українцям, і національному в глибині душі не симпатизують, що Леніна треба піддержати»²⁸.

Як і Юркевич, Левинський негативно ставився до СВУ. В Цюриху він написав статтю «Україна і війна» для органу ЦК РСДРП «Соціал-демократ» (що його видавав у Берліні Ленін). Але співпрацювати з редагованим Юркевичем часописом «Боротьба»,

який зосередився на нищівній критиці СВУ, В. Левинський відмовився, не сприйнявши використання нагоди звести особисті рахунки коштом паплюження образу української соціал-демократії в очах світу. У листі до Юркевича Левинський писав: «Ти станув на становищі російської державності, я – української, будучи вірним при тому своєму соціалістичному світогляду... Як це мені не прикро і не боляче, але ми собі чужі і що найголовніше, наші політичні шляхи розійшлися»²⁹.

У 1920 р. у Відні вийшла книга В. Левинського «Соціалістичний інтернаціонал і поневолені народи», у якій на кількох сторінках автор зробив яскравий і переконливий аналіз ленінської національної програми. Як зазначає Левинський, кожний соціаліст поневоленої нації може підписатися під тезою Леніна про самовизначення і свободу відокремлення націй, проте Ленін має своє «але», яке «обезцінює... все його засадниче становище в справі поневолених народів»³⁰. Мається на увазі визнання Леніним того, що боротьба за самовизначення народів – це тільки засіб досягнення мети, а це, на думку Левинського, пояснює, чому до жовтневої революції Ленін агітував за свободу відділення України, Фінляндії, Польщі від Росії, а після революції «пішов війною проти всіх національних держав, збудованих на руїнах Росії».

Левинський акцентує увагу на твердженні Леніна, що пролетаріат панівної нації повинен агітувати за відокремлення пригнобленого «його» державою націй, а соціалісти пригнобленої нації повинні відстоювати повну і безумовну єдність робітників пригнобленої нації з робітниками панівної нації. Левинський пише: «Це просто казуїстична гра в слова, яка в результаті лишає все по-старому, бо де ж хто бачив таке диво, щоби держава могла змінити свої границі, коли при референдумі за відділення від неї пролетаріат пригнобленої нації ...буде голосувати «проти відділення»... з інтернаціонального обов'язку»³¹. Висновок Левинського такий: «Ленін таким чином осягає те, що поневолена нація «добровільно» остає в межах держави пануючої нації».

Гостро і дотепно Левинський критикує тезу Леніна, що метою соціалізму є «не тільки знищення роздробленості людськості на дрібні держави, не тільки зближення націй, але і злиття їх». За Левинським, метою соціалізму не є ні дрібна, ні велика держава, «соціалізм означає повне національне визволення кожного поневоленого народу», яке можливе тільки через національну державу. Відкидаючи твердження Леніна про злиття народів, український соціал-демократ підкреслює, що не може бути ціллю соціалізму те, «що противиться основним законам природи та біології», які сприяють диференціації, а не асиміляції народів, адже «сляніє» всіх народів в один – це абсурд!»³². Левинський уїдливо зазначає: «Трудно допустити, щоб Ленін бажав собі «слянія» або «асиміляції» свого народу приміром з Німцями... Ні, коли він говорить про це «сляніє», то має

виключно на увазі асиміляцію малих народів із великодержавними, от хоч би Українців і Білорусинів з Велокоросами», й робить висновок, що Ленін «проповідує в теорії право народів на самовизначення, але на практиці зводить його... до «сліяння» малих і недержавних народів з великими і великодержавними»³³.

Запитання до Леніна Василя Шахрая і Сергія Мазлаха

1919 року в Саратові вийшла книга «До хвилі. Що діється в Україні і з Україною», написана наркомом військових справ у першому радянському уряді України В. Шахраєм і головою Полтавського комітету РСДРП (б) С. Мазлахом. Автори «До хвилі» були неординарними комуністами. Василь Шахрай, син заможних селян-козаків з Полтавщини, випускник Петербурзького інституту вищих комерційних знань, намагався поєднувати постулати більшовизму і українського національного руху. Сергій Мазлах (Робсман) був членом РСДРП ще з 1899 р., студіював у Бернському і Женевському університетах. Вони обидва підтримали Перший і Третій Універсали Центральної Ради. Мазлах був виключений з партії (щоправда, ця ухвала лишилася невиконаною) за те, що під час протистояння Полтавської Ради і військ Центральної Ради відвернув страйк робітників електростанції і водогону, який міг паралізувати життя міста. А В. Шахрай не побоявся виступити з критикою відомого ультиматуму Раднаркому Центральній Раді, назвавши його «непорозумінням».

Автори «До хвилі» визнавали, що вони «не вільні від українських почувань» та зверталися до Леніна з проханням: «Покажіть на прикладі України, Грузії, Латвії, Литви, Білої Русі, Естляндії проведення принципу пролетарської політики: права націй на самовизначення»³⁴. Книга В. Шахрая та С. Мазлаха засвідчує не лише широку освіченість її авторів, а й, за висновком Івана Лисяка-Рудницького, «відсутність політичного реалізму». Власне, концепція «До хвилі» виходила за межі більшовизму й принципово наголошувала: «Раніше чи пізніше... Україна буде самостійною і незалежною, не на словах тільки, а і на ділі». Проте унікальним є вже те, що книга, яка пропонувала українським робітникам і селянам утворити власну Українську комуністичну партію (більшовиків), була надрукована у Радянській Росії.

Погляд авторів на особу Леніна також досить своєрідний – вони вважають, що лідер більшовиків може прикласти до себе відомий вислів: «держава – це я», але підкреслюють: «Ми вважаємо вас за чесного політичного діяча, який... не стане робити поганого діла»³⁵. Наприкінці книжки автори розповідають «анекдоту» про священика, який прийшов до церкви у нових штанях, забувши у старих написану проповідь, та зазначають, звертаючись до Леніна: «Ми боїмося, що ви самі... трохи забули, що

написано у ваших старих штанях»³⁶, маючи на увазі дисонанс більшовицьких гасел та реальної політики радянської влади. Головне запитання Мазлаха і Шахрая полягало у наступному: «Чи можна лишатися членом РКП і відстоювати самостійність України?» Відповіддю на це запитання стало виключення обох з лав КП(б)У і конфіскація книги.

Подальша доля цих людей склалася по-різному. Василь Шахрай не поступився поглядами й планував напівлегально створювати осібну українську комуністичну партію. Із наступом на Україну військ Денікіна Шахрай зголосився до участі в антибільшовицькому підпіллі на Кубані, де сподівався видавати нелегальну українську газету і сприяти зміцненню зв'язків цієї землі із Україною. Але в Катеринодарі він не знайшов вказаних явок і зв'язків й був вбитий денікінцями. Натомість, Сергій Мазлах, який, власне, перебував під впливом запальної вдачі Шахрая, у 1919 р. поновив членство в партії, працював на відповідальних партійних посадах в Україні і Москві (до речі, проявивши себе ортодоксальним сталіністом) і загинув 1937 року у вирі репресій.

Ленін у візії Володимира Винниченка

Володимир Винниченко являє приклад письменника, що став політиком, головою українського уряду, але поведився в політичних справах і сприймав дійсність таки як письменник, якому годі дати ради не лише своїм вчинкам, а й думкам. Дуже вразлива, постійно непевна в собі людина, Винниченко писав діаметрально протилежні речі, тож його вислови про більшовизм, вирвані із хронологічного контексту, перетворюють Винниченка то на більшовика без партквитка, то на одного з непримиренних критиків партії. Він був і першим, і другим одночасно, тобто перебував у стані постійного пошуку, в якому категоричні твердження мали би розділяти не крапки, а коми.

У програмовому творі «Відродження нації» (1920), написаному по свіжих слідах революції, Винниченко згадує Леніна лише одного разу, зазначаючи, що національне питання для більшовицького лідера є «питанням тільки тактики» й не має принципового значення³⁷. Критичне ставлення до національної політики більшовиків не вплинуло на загалом високу політичну оцінку більшовизму у книзі Винниченка. Як пише колишній голова Генерального Секретаріату: «Російська робітничо-селянська революція великим досвідом дала наочну лекцію реального здійснення соціальних завдань пролетаріату. Перейдена Совітською Росією велетенська праця над руйнацією панування старого громадянства й творення нового... дала Європі воістину приклад соціального чуда»³⁸. На таку піднесену характеристику більшовизму вплинули як плани Винниченка повернутися в Україну й співпрацювати з радянською владою, так і запально-романтичний характер цієї людини. Показово, що Винниченко виправдовував більшовицький терор: «Та кляса,

яка захоплює владу, мусить боротися за неї і за свої цілі всякими засобами... От в ім'я яких цілей большевиками творились насильства над гулящими людьми, над маленькою меншістю заради інтересів величезних працюючих мас і всієї людськості». Це, як і низка інших висловлювань, підтверджує висновок Івана Лисяка-Рудницького, що Винниченко сприйняв есхатологічно-утопійну складову марксизму, але не пізнав його наукову частину – твори Винниченка свідчать, що його марксистська теорія «не підносилася понад рівень популярних брошур»³⁹. Вельми показовим у цьому плані є сам ужитий Винниченком вислів «гулящі люди».

У 1920 р. Винниченко приїхав в Україну, але жодної посади у радянському уряді не отримав і знову виїхав за кордон. А вже рік потому V Всеукраїнський з'їзд Рад оголосив його «ворогом народу». В есеї, написаному з цього приводу, Винниченко таврує російських комуністів за «мілітарно-жандармську окупацію України» і друкування без дозволу його книг у Радянській Україні⁴⁰. У листі до Левіні від 27 січня 1924 р. він зазначив: «Про Леніна навряд чи я писатиму. Не через те, що не міг би приглушити гіркоти й болю, а тому, що не вважаю його за дійсного революціонера. Він – алхімік, сухий, нещирий, дісгармонічний, а не революціонер. Тим паче, що й об'єктивно його революційність дала не революцію, а жорстоку реакцію»⁴¹. Два роки потому в своєму щоденникові він занотує: «Леніне, Леніне, шкода, що ти хитренько встиг утекти на той світ. Слід було б, щоб ти сам своїми руками сплів обійми ленінізму з капіталізмом (йдеться про НЕП – А. П.). Легше на одну брехню було б в історії» й далі: «Москва, щоб не затіяла будувати, виходить тюрма... З більшовицького червоного яйця на очах вилуплюється фашизм»⁴².

Перш ніж далі простежити за щоденником еволюцію ставлення Винниченка до більшовизму, варто сказати кілька слів про образ, що постає із цього унікального джерела. Перебуваючи на еміграції, Винниченко жив мріями про Україну, гостро відчуваючи свою самотність в українському політичному просторі й боячися, що його твори не матимуть читача. Із ідеалістичною впертістю він працював над трактатами, що мали змінити людство, вказати йому шляхи до щасливого існування. На кожну звістку, що зачіпала його почуття, він мусив відповісти письмово та відсилав численні «одверті» листи до найвищих радянських посадовців, у яких закликав їх до «чесності з собою». Він писав обуреного листа до М. Горького, дізнавшись про його зневажливі вислови на адресу української мови, навіть розмірковував над тим, щоб просити президента Рузвельта уможливити йому «пропаганду миру» серед українців Америки. Не отримуючи відповіді з України, Винниченко впадав у відчай, і тоді мав змогу сприйняти правдиві повідомлення про більшовицьку політику. Отримавши ж листа від Скрипника або інших українських

кореспондентів, він уже не йняв віри повідомленням про більшовицькі злочини і мріяв про повернення на Батьківщину. Власне, повернення в Україну є наскрізною темою щоденника, й навіть привчаючи себе до «підданства Землі», загальнопланетарного патріотизму, Винниченко визнавав, що любов до України в нього переважає.

1926 року Винниченко занотовує свої вагання, «чи їхати в Україну, коли навіть кликатимуть», обмірковує чергового листа до ЦК КП(б)У із умовами свого повернення⁴³ й того ж року видає брошуру, в якій закликає емігрантів «повертатись на Україну й брати участь у праці й боротьбі за соціалістичний устрій».

У травні 1927 р. він зазначив, що не може повертатись, «бо мій поворот – небажаний», а в квітні 1928 р. звернувся до Політбюро із черговим проханням. В липні того ж року Винниченко вже мріяв «поїхати на Україну без ніякого дозволу», із чужим паспортом, аби лише «подихати» рідним краєм, після ж побачення із гостем з України зазначає: «Можливість поїхати на Україну, дихнути її життям на всі груди – це хвилює, розбиває всі пляни, весь так трудно збутий спокій»⁴⁴. 20 вересня 1928 р. він пише: «Все більше і більше випинається постать Леніна як людини послідовно цілісної, чесної з собою»⁴⁵.

Почувши про розстріли «шкідників», Винниченко обурюється «більшевицькими монстрами», що знищують відданих ним людей. Але, отримавши 1931 року листа від Миколи Скрипника, відчуває таку радість, що починає планувати свій побут в Україні та збирається відписати до Харкова, що «духовно вважає себе вже сім років за члена компартії»⁴⁶.

1933 року Юрій Тищенко намагався переконати Винниченка, що захист тим більшовизму «єсть вопіюче противоріччя дійсності», але Володимир Кирилович у грудні 1933 р. (!) відписав, що «поки що» він не має даних про переродження більшовицької влади, в іншому ж разі він би перший кликав до боротьби з нею, і додавав: «поки є українська школа, можна з чистим сумлінням боротися плече о плече з руськими комуністами за соціалізм»⁴⁷. 1934 року Винниченко запитав себе в щоденнику: «чи не стати твердо і рішуче на шлях ленінців-більшовиків», зауваживши принагідно, що почуті ним від очевидців жахливі оповідання про голод і русифікацію виглядають «підозріло чорно»⁴⁸. У брошурі «За яку Україну», що вийшла того ж року, він твердив: «Можна головою ручатися, що українська «самостійна» буржуазна влада так не дбала б за освіту, розвиток, культурність трудящих мас, як це робить тепер радвлада»⁴⁹. А вже за кілька місяців писав, що СРСР є «величезною Абіссінією в Європі», а «із самодержавія помноженого на самодержавіє не вийшло демократії»⁵⁰.

Винниченко не розмірковував у щоденнику з приводу власних хитань і самозаперечень. Либонь, прагнення «хоч день побути під сонцем України» підсвідомо змушувало його бачити радянські реалії кращими, ніж вони були насправді. Інформація про реальне обличчя більшовицької політики пробивалася до Винниченкової свідомості в періоди депресії, відсутності листів з України й неодмінно відступала на другий план з покращенням настрою та відродженням мрій.

Критика більшовизму Микитою Шаповалом

Батько Микити Шаповала був безземельним селянином, який наймитував у Донбасі. Майбутній доктор соціології спочатку працював помічником лісничого, був офіцером російської армії, входив до таємного есерівського гуртка. Шаповалу був властивий революційний максималізм і радикалізм, він займався журналістикою, писав вірші, книжки з лісництва, цікавився соціологією. 1917 року Шаповал стає першим редактором «Вістей з Української Центральної Ради», працює міністром пошт і телеграфів в уряді Винниченка. Пізніше очолює міністерство земельних справ в уряді Директорії, переживає глибоке розчарування після поразки української революції. 1919 р. він пише: «Думаю, що Україна не встане. Нема людей». На еміграції Шаповал віддається науковій роботі, стає першим українцем – доктором соціології, засновує Соціологічний інститут у Празі.

Микита Шаповал був одним із найпослідовніших критиків більшовизму. Свої погляди вчений виклав у праці «Велика революція і українська визвольна програма» (1927), у якій він розкриває протиріччя між ленінськими постулатами і поглядами Маркса. На думку Шаповала, Ленін «не доповнив і не розвинув теорію Маркса, а відкинув її», найперше підтвердження чого він бачить у тому, що Маркс писав про можливість диктатури пролетаріату в найбільш розвинених капіталістичних країнах, а не у відсталій державі, якою була Росія⁵¹. Шаповал звертає увагу на використання більшовиками селянства «для своїх цілей», маючи на увазі те, що «большевики прикинулись прихильниками есерівської програми соціалізації землі, щоб потягти селян за собою»⁵². Рішучій критиці піддав Шаповал і декларації більшовиків з національного питання: «Брехня і обман – це більшовицька «теорія» визволення поневолених національностей. Теоретичні схеми в національній справі у більшовиків ще слабші, ніж у інших питаннях». Важливим є висновок Шаповала, що «державний совітський капіталізм є явищем модерного промислового феодалізму»⁵³.

Як і Винниченко, Шаповал проводив паралель між комунізмом та фашизмом, вважаючи партійний устрій російських більшовиків подібним до устрою фашистів Італії.

На думку Шаповала, лєнізм «загрожує повним поневоленням людини» та є «запереченням соціалізму». Принципово критикуючи більшовизм, Шаповал захищав від нього чистоту марксистських ідей. Це відображено у висновку про те, що більшовизм загине «через боротьбу проти його в першу чергу самих марксистів – соціал-демократів і взагалі соціалістів, які захищають засади демократії»⁵⁴.

Лєнін і більшовизм в «Україні чи Малоросії?» Миколи Хвильового

Микола Хвильовий (справжнє прізвище – Фітільов) народився в сім'ї вчителя на Харківщині. Вчився в Охтирській гімназії, але був виключений звідти за участь в українському революційному гуртку. Працював робітником, брав участь у Першій світовій війні. З 1919 р. Хвильовий – член більшовицької партії. У 1923 р. виходять його «Сині етюди», які приносять авторові широке визнання. Подальші письменницькі успіхи Хвильового були зумовлені його харизмою, сміливістю і ширістю його творів, гостротою стилю. Хвильовий стає найпопулярнішим радянським українським письменником 1920-1930-х років, постійно провокує мистецькі дискусії, які переростали в політичні. У ході такої літературної дискусії ним і був написаний памфлет «Україна чи Малоросія?», який був заборонений цензурою й надрукований лише 1990 року.

Літературознавча і політична традиція перетворили Хвильового на політичного теоретика, проти чого рішуче виступив Юрій Шерех, наголошуючи, що саме позаполітичний бік творчості Хвильового мав велике політичне значення, оскільки виводив українську літературу з провінційності⁵⁵. Водночас витворенню образу політика посприяв сам Хвильовий. Його інтелектуальні провокації, як це часто трапляється, читачи сприйняли буквально, що, насамперед, стосується гасла «Геть від Москви!» та закликів орієнтуватися на «психологічну Європу».

Памфлет «Україна чи Малоросія?» є не стільки політичним, скільки літературно-чуттєвим текстом, епіграфом до якого обрані вислови Ф. Шіллера та Й. Сталіна, а цитати з Лєніна, Троцького, Сталіна вміщені поруч із афоризмом Давида Штрауса та розглядом циклічних теорій О. Шпенглера і Н. Данилевського. Хвильовий також принагідно гостро відгукується про «петлюрівських бурбонів», «винниченківську псевдочесність з собою», ідеї Донцова, щиро вважаючи себе прибічником комуністичних ідеалів.

Проте в оцінці ролі особи в історії Хвильовий розходиться з марксизмом. Зокрема, він пише: «Для нас і Лєнін, і Петро Великий – один і той же прогресивний людський тип. Предпосилка для цього – це свободна воля, яка зворотньо впливає на економіку. Лєнін і Петро Великий – цілком справедливо – є представниками різних класів, але хіба «декабристи» і компартія теж цілком ідентичні соціальні фактори? Чому ми не боїмося

рівняти себе з поміщиком Рилєєвим і жахаємось порівняння з Петром»⁵⁶. У одній із своїх статей Хвильовий розвиває цю думку, пишучи про «ідеал громадської людини, яка в своїй біологічній, ясніш психофізіологічній основі вдосконалювалась протягом багатьох років і є власністю всіх класів». На думку письменника, як Ленін, так і Петро I «належали до типу громадської людини й саме ідеального, що його нам дала Європа»⁵⁷.

Про українську державність Хвильовий пише: «Ми є справді-таки незалежна держава, що входить своїм республіканським організмом в Радянський Союз, і самостійна Україна не тому, що цього хочемо ми, комуністи, а тому, що тільки таким чином ми прискоримо класову диференціацію на Україні»⁵⁸. Він підкреслює: «Треба бути послідовним: або ми визнаємо національне відродження, або ні. Коли визнаємо, то й робимо відповідні висновки»⁵⁹ – і цитує слова Леніна, що не можна “одмахнутись” від національного руху. Як влучно зауважив Джеймс Мейс: «Те, що для режиму було лише тактикою в боротьбі за повний контроль над державою, у боротьбі за владу, - Хвильовий у статтях видав за стратегію, за мету, за головний напрямок»⁶⁰.

1926 року з'являється відомий лист Сталіна, у якому Хвильового звинувачено у ворожому ставленні до російської культури та її найвищого досягнення – ленінізму. Сталін, як і окремі сучасні автори, знехтував застереженням Хвильового: «Не треба плутати нашого політичного союзу з літературою». Попереду були відлучення від ВАПЛІТЕ, «покаянний» лист Хвильового до редакції журналу «Комуніст», в якому твердилось, що «носієм цієї психологічної Європи й є сама наша партія»⁶¹, спалення незакінченого роману...

Важко сказати, наскільки змінилися погляди Хвильового на марксизм у останні роки його життя. У літературних творах дедалі виразніші ознаки його розчарування у радянській дійсності. Герой «Вальдшнепів» Дмитрій Карамазов «побачив, що з розмаху нічого не вийшло і що його Комуністична партія потихесеньку та полегесеньку перетворюється собі на звичайного «собиранця землі руської» і спускається ...до інтересів хитренького міщанина-середнячка». 13 травня 1933 р. пролунав постріл...

Феномен радянофільства: українського, російського, західного

Явище радянофільства, яке безпосередньо впливало на політичну думку першої половини ХХ століття, є одночасно політичним, пропагандистським та психологічним феноменом, в якому кожен з трьох виокремлених напрямків шукав свого, з більшим чи меншим успіхом.

Українське радянофільство впливало з двох основних чинників: розчарування у західних державах після прийняття 1923 р. Радою послів Антанти ухвали про передачу

Східної Галичини до Польщі та майже синхронним у часі початком політики «українізації» в Радянській Україні. При цьому, вирішальним стає науково-культурний чинник, а не соціально-політична природа більшовицької влади. Сам факт підтримки українського шкільництва і української мови викликає щире захоплення не лише у прибічників соціалістичних поглядів. Десятки тисяч осіб, переважно родини інтелектуалів, із Західної України переїзять до України Радянської, із закордонної еміграції повертаються діячі української революції 1917–1920 років. Більшовицька національна політика спонукає до переїзду в УССР визначних вчених (С. Рудницький, М. Лозинський), митців (М. Козоріс, В. Атаманюк), навіть політичних діячів (С. Вітик, М. Меленевський).

1925 року у Берліні Юліан Бачинський видає працю «Большевицька революція і Українці», в якій твердить, що виною всіх невдач «визвольних змагань» української інтелігенції є не більшовицька агресія, а «нікчемність» самого українського народу⁶². На думку автора «Україна irredenta», радянська національна політика творить модерну (капіталістичну) українську націю й «повертає до визволення народів бувшої Росії». У статті до десятиліття більшовицької революції Бачинський виправдовує політику обмеження в СРСР політичних прав, яка запобігає поверненню «єдиноділімників»⁶³. За свої погляди Бачинський стає жертвою політичних репресій у Польщі, 1931 рік провів у в'язниці, а вже за два роки дістав радянську візу. Слушно зауваживши 1925 року, що більшовизм «безустанно» змінюється, еволюціонує⁶⁴, Бачинський так і не вгадав на пряму цієї еволюції й як і більшість радянофілів, що обрали переїзд, загинув під час репресій. До УССР переїздили навіть в роки Голодомору й лише доля родини Крушельницьких, яка переїхала 1934 року і одразу стала жертвою репресій, стала шоком для західноукраїнської спільноти⁶⁵.

Російське еміграційне радянофільство також ґрунтувалося на повідомленнях про реальну більшовицьку політику й, передусім, їхню спроможність втримати більшість земель колишньої Російської імперії. Російські великодержавники здавна боялися революції. Ще Федір Тютчев зобразив Росію і революцію антиподами, існування кожного з яких є смертю для другого⁶⁶. Але побачивши, що саме більшовики забезпечили збереження підконтрольних Москві теренів, виникає рух «зміновіхівців». Василій Шульгін уже 1922 року написав: «Інтернаціонал минеться..., але кордони залишаться»⁶⁷. Його підтримав Ніколай Устрялов, стверджуючи: «Головне – відновлення Росії як великої й єдиної держави, інше прийде»⁶⁸.

Цікаву еволюцію у ставленні до більшовизму пройшло російське євразійство. Коли у перших своїх виданнях початку 1920-х рр. євразійці гостро критикували більшовизм за

придушення ліберальних ідей, то у програмовому документі «Євразійство» (1926) розглядали революцію як природній процес подолання наслідків європеїзації, хоча й стверджували чужорідність комунізму⁶⁹. 1927 року Ніколай Трубецькой писав, що народи СРСР становлять «особливу багатонародну націю», націоналізмом якої після зникнення комуністичної влади (механізм якого євразійців не цікавив) і стане євразійство. За політичну наївність євразійцям довелося дорого заплатити: лідер цього напрямку Пьотр Савицький провів дванадцять років у концтаборах, а видавці прокомуністичної газети «Євразія» Д. Святополк-Мирський, Єфрон і Лев Карсавін загинули в часи репресій.

Врешті, західне радянофільство ґрунтувалося на вірі в можливість комуністичної альтернативи до тогочасного капіталізму, вправній радянській пропаганді та впливові російського радянофільства. На Захід потрапляла інформація про реалії радянської політики, але дехто хотів бути ошуканим, вбачаючи в радянській дійсності чесноти, яких бракувало західним демократіям (приклади самозасліплення таких інтелектуалів, як Бернар Шоу, Анрі Барбюс, Теодор Драйзер), а дехто виходив з політичних розрахунків моменту (як, скажімо, Держдепартамент США, який саме у 1933 р. домігся встановлення дипломатичних відносин з СРСР).

Кожен із різновидів радянофільства мав свої наслідки. Українське радянофільство, що сподівалося від радянської влади проведення української національної політики, призвело до численних жертв, а також відсутності у 1930-і рр. національної лівої політичної сили в Західній Україні. Російське радянофільство посприяло усвідомленню тяглості між імперією і радянською Росією, яку Сталін використав за часів Другої світової війни, частково повернувши легітимність імперської спадщини. Західне радянофільство витворило панівну течію советології, з її легковаженням національного питання і симпатією до комуністичних експериментів.

Висновки

З перспективи сьогодення загальний образ Леніна і його політики в очах української інтелігенції можна окреслити метафорою Сергія Білоконя, що Ленін – це Сталін учора⁷⁰. Але в першій половині ХХ століття уявлення були інші, на них впливали як ідеологічні сподівання, що їх підсилювала для багатьох дивна спроможність більшовиків утримати владу, так і перші роки урядування більшовиків – роки експериментів, непевності, коли тактичні кроки в бік різних інтересів сприймали як «істинну» політику. Тому, за слушним спостереженням Івана Майстренка, «у різних авторів Ленін різний»⁷¹, бо він, власне, і був *різним*, адже, насамперед, йому йшлося про практичну користь *моменту*, а не стрункність теоретичної побудови.

Які питання були ключовими при змалюванні образу більшовизму? Пріоритет належав ідеології та її співвідношенню з практичною політикою (виразний акцент на другому сюжеті характерний для авторів державницького напрямку). У центрі уваги більшості авторів є національне питання у теорії та практиці більшовизму («знакова» проблема в українській політичній думці). Особливо для авторів соціалістичного напрямку важливою була оцінка «соціалістичності» ленінської політики, її відповідності «чистому» марксизму. В оцінках цієї політики як квазі-, а то й анти-соціалістичної, українські соціал-демократи і представники класократичної і націократичної думки були згодні.

Проблеми із ортодоксальністю Леніна і справді виникають чималі, щоправда, не більші, ніж із ортодоксальністю самих «класиків». Особливо, як це блискуче показав український марксист Роман Роздольський, у випадку їхнього трактування національного питання⁷². Логіка радянської влади не була логікою наукової системи, наприкінці 1940-х років Сталін піддав жорсткій критиці одну із статей Енгельса про зовнішню політику Російської імперії, а в роки «застою» із Львівського університету виключали за цитування... Леніна (а саме його слів про право України «на самовизначення»). Варто пам'ятати зауваження Лешека Колаковського, що в суперечках, чи ленінізм є ревізією марксизму, чи довершеним застосуванням головних його положень до нової політичної ситуації, часто забувають, що *протиріччя практичних вимог і доктрини* є постійним конфліктом в історії ідей⁷³. Польський мислитель додає, що Ленін усі теоретичні питання підпорядковував одному практичному – революції, й поєднував догматизм в ідеології із подиву гідною гнучкістю практичного політика⁷⁴.

Друга знакова проблема – «державництво» Леніна, закоріненість більшовизму в російській політичній традиції. Ці питання українські соціал-демократи здебільшого взагалі оминають, натомість, для мислителів класократичного і націократичного напрямків – В. Липинського, В. Кучабського. Д. Донцова, Є. Маланюка – воно є підставовим. Ці автори протиставляють державницький хист Леніна наївності й безпорадності лідерів Центральної Ради. Теза про тяглість російської державної традиції у більшовизмі утвердилася і в російській політичній думці та політичній практиці (ідеологічному симбіозі імперських і радянських символів як в СРСР – від 1941, так і в сучасній Росії). В поглядах на проблему спадковості більшовизму і Російської імперії більшість українських авторів виходили з тези, яку афористично сформулював Томаш Масарик: «більшовики позбулися царя, але не позбулися царизму»⁷⁵.

Ленін у візії українських політичних мислителів першої половини ХХ ст. – це, передусім, уособлення прагматичного, жорстокого і водночас гнучкого політика. Слід

пам'ятати, що ця візія сформувалася крізь призму поразки української революції та демократичних методів боротьби. В особі Леніна бачили те, чого бракувало українським політикам – політичний реалізм, жорсткість, уміння робити поступки заради досягнення мети.

Кожен з образів більшовизму був дзеркальним відображенням його автора, а сукупність цих образів дозволяє виокремити особливості саме української політичної думки. Насамперед, впадає в око *письменницький, літературний характер* української політичної думки. Більшість українських політичних мислителів були одночасно письменниками або поетами, а літературні твори ставали важливим способом висловлення політичних поглядів, часто набуваючи якостей політичних пам'яток. Політичні тексти, своєю чергою, несуть на собі відбиток літературності. Кожен з образів більшовизму також свідчить про здатність його автора чинити опір комуністичній пропаганді, особливо коли йдеться про людей, що мешкали поза межами СРСР. Водночас, для розуміння текстів авторів, що жили в межах радянської системи, але перебували в опозиції до неї, важливо пам'ятати, що інформаційне поле навколо них також чинило вплив, визначало коло проблем, тобто опосередковано досягало свідомості, а опір системі неминуче перебирав на себе певні її риси. Маємо, отже, зворотній бік взаємодії суспільства і тоталітарної держави, згаданий на початку цієї статті.

¹ Див.: Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість. К., 1994.

² Грицак Я. «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки НТШ. Т. 122. Праці історично-філософської секції. Львів, 1991. С. 74–75.

³ Химка Ж.-П. Український соціалізм у Галичині (до розколу в Радикальній Партії 1899 р.) // Journal of Ukrainian Graduate Studies. 1979. Vol. 4. No. 2. С. 38.

⁴ Грицак Я. До генези ідеї політичної самостійності України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 1992. Вип. 1. С. 137.

⁵ Neuman S. Kistiakovsky. The Struggle for National and Constitutional Rights in the Last Years of Tsarism. Camb., 1998. P. 63.

⁶ Цит. за: Дорошенко Д. З історії української політичної думки часів світової війни. Прага, 1936. С. 33.

⁷ Чугуєнко М. Полеміка навколо українського питання напередодні Першої світової війни та її історичне значення // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Харків, 1998. Т. 6. С. 20.

⁸ Там само. С. 24.

⁹ Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу Визволення України: нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. харків, 1996. С. 141.

¹⁰ Цит. за: Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – початку XX ст. Львів, 1999. С. 74.

-
- ¹¹ Цит. за: Майстренко І. Ленін і національне питання // Сучасність. 1975. № 6. С. 63.
- ¹² Цит. за: Дорошенко Д. Вказ. праця. С. 44.
- ¹³ Там само. С. 46.
- ¹⁴ Цит. за: Роздольський Р. До історії «Союзу визволення України» // Український самостійник. 1969. №. 5. С. 29.
- ¹⁵ Там само. № 6. С. 36.
- ¹⁶ Цит. за: Дорошенко Д. Вказ. праця. С. 75.
- ¹⁷ Там само. С. 79.
- ¹⁸ Там само. С. 80–81.
- ¹⁹ Цит. за: Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Уп. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. Б. м. [Мюнхен], 1983. Ч. 1. С. 197–198.
- ²⁰ Там само. С. 202.
- ²¹ Голуб А. І. Європейські обрії української соціал-демократії (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.) Дніпропетровськ, 1998. С. 43.
- ²² Там само. С. 37.
- ²³ Radziejowski J. The Communist Party of Western Ukraine, 1919–1929. Edmonton, 1983. P. 168–169.
- ²⁴ Ленин В. И. Критические заметки по национальному вопросу // Ленин В. И. Сочинения. М., 1948. Т. 20. С. 14.
- ²⁵ Там само. С. 16–17.
- ²⁶ Українська суспільно-політична думка. Ч. 1. С. 252.
- ²⁷ Головченко В. Від «Самостійної України»... С. 128.
- ²⁸ Дорошенко Д. Вказ. праця. С. 60.
- ²⁹ Цит. за: Патер І. Союз Визволення України: Проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 176.
- ³⁰ Левинський В. Соціалістичний інтернаціонал і поневолені народи. Київ – Відень, 1920. С. 136.
- ³¹ Там само. С. 139.
- ³² Там само. С. 141.
- ³³ Там само. С. 141–142.
- ³⁴ Українська суспільно-політична думка. Ч. 1. С. 416.
- ³⁵ Там само. С. 420.
- ³⁶ Там само. С. 419–420.
- ³⁷ Винниченко В. Відродження нації. К., 1990. Ч. 3. С. 491.
- ³⁸ Там само. С. 501.
- ³⁹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. К., 1994. Т. 2. С. 106.

-
- ⁴⁰ Винниченко В. З політичної публіцистики // Сучасність. 2000. № 6. С. 94.
- ⁴¹ Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. К., 1991. С. 126.
- ⁴² Винниченко В. Щоденники (Публікація Г. Сиваченко) // Київська старовина. 2000. № 3. С. 154.
- ⁴³ Там само. С. 157.
- ⁴⁴ Там само. № 4. С. 70.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Там само. № 5. С. 60.
- ⁴⁷ Кічігіна Н., Миронець Н. Переписка В. Винниченка з Ю. Тищенкою // Розбудова держави. 1994. № 8. С. 44.
- ⁴⁸ Винниченко В. Щоденники... № 6. С. 84–85.
- ⁴⁹ Цит. за: Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. 2. С. 107.
- ⁵⁰ Винниченко В. Щоденники... № 6. С. 92–93.
- ⁵¹ Цит. за: Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. Хрестоматія / За ред. О. Семківа. Львів, 1996. С. 705.
- ⁵² Там само. С. 706.
- ⁵³ Там само. С. 712.
- ⁵⁴ Там само. С. 709.
- ⁵⁵ Шерех Ю. Хвильовий без політики // Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. Харків, 1998. Т. 1. С. 67.
- ⁵⁶ Хвильовий М. Україна чи Малоросія? // Хвильовий М. Новели. Оповідання. К., 1995. С. 725.
- ⁵⁷ Там само. С. 673.
- ⁵⁸ Там само. С. 727.
- ⁵⁹ Там само. С. 734.
- ⁶⁰ Мейс Дж. Буремний дух розстріляного відродження (Микола Хвильовий) // Сучасність. 1994. № 12. С. 77.
- ⁶¹ Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. К., 1999. С. 204.
- ⁶² Політологія... С. 121.
- ⁶³ Бегей І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник. К., 2001. С. 73.
- ⁶⁴ Політологія... С. 122.
- ⁶⁵ Рубльов О. С., Черненко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. 20 – 50-ті роки XX ст. К., 1994. С. 177.
- ⁶⁶ Валіцький А. В полоні консервативної утопії: Структура і видозміни російського слов'янофільства. К., 1998. С. 125.
- ⁶⁷ Szporluk R. Russia, Ukraine and the Breakup of the Soviet Union. Stanford, 2000. P. 5.
- ⁶⁸ Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. К., 1998. С. 403.

⁶⁹ Новикова Л. И., Сиземская И. Н. Евразийский искуc // Мир России – Евразия. Антология. М., 1995. С. 16.

⁷⁰ Білокін С. Механіка державного масового терору в Україні // Записки НТШ. Т. 238. Праці історично-філософської секції. Львів, 1999. С. 268.

⁷¹ Майстренко І. Ленін і національне питання. С. 58.

⁷² Rozdolsky R. Engels and the “Non-Historic” Peoples: The National Question in the Revolution of 1848. Critique Books, 1986.

⁷³ Kołakowski L. Główne nurty marksizmu. Londyn, 1988. S. 670.

⁷⁴ Ibid. S. 671.

⁷⁵ Масарик Т. Комунізм // Пороги. 2000. № 1. С. 9.